

Maciej Cesarski

Kolegium Ekonomiczno-Społeczne
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
e-mail autora: Maciej.Cesarski@sgh.waw.pl

MYŚL PROFESORA ADAMA ANDRZEJEWSKIEGO (1914–1998) – W 20 LAT PO ŚMIERCI

Streszczenie

Poza przypomnieniem postaci Profesora Adama Andrzejewskiego zasadniczym celem artykułu jest wykazanie przydatności Jego myśli w dzisiejszych realiach społeczno-ekonomicznych. Myśl Profesora pozwoliła zwłaszcza na dzisiejsze rozpatrywanie znaczenia zasobu mieszkaniowego i innych elementów infrastruktury osadniczej jako szansy oraz podstawowego pola urzeczywistniania zrównoważonego rozwoju przestrzeni zamieszkałej, a także całej przestrzeni zamieszkiwania w nawiązaniu do koncepcji trwałego rozwoju. W artykule potwierdzono, że polityka mieszkaniowa i polityka osadnicza stanowią część nauk społecznych i obszar wiedzy, w zakresie których wypracowane metody badań i praktyki sprawdzają się w długim okresie sięgającym wymiaru sekularnego. Prawdliwość ta znajduje wyraz w niewielkich w sumie zmianach kierunków badań polityki mieszkaniowej i osadniczej sformułowanych przez Profesora Adama Andrzejewskiego.

Słowa kluczowe: myśl, Profesor Adam Andrzejewski, 20 lat po śmierci

Wprowadzenie

Myśl Profesora Adama Andrzejewskiego prowadzi do spostrzegania sfery osadnictwa i zamieszkiwania wiążącego ich rozwój z mieszkalnictwem jako czynnikiem przewodnim. Myślenie idące w tym kierunku z wyraźnie zaznaczonymi aspektami społecznymi przedstawił w Polsce najpełniej Profesor Adam Andrzejewski. Systematyczne badania związków mieszkalnictwa z procesem urbanizacji miast i wsi, obejmujących przemiany demograficzne i społeczne oraz ewolucję infrastruktury podbudowującej rozwój osadnictwa w różnej skali przestrzennej, rozpoczął w latach 60. Jedną z pierwszych Jego publikacji traktujących na temat tych zagadnień jest tekst napisany pod koniec lat 60. wspólnie z Kazimierzem Dziewońskim i Juliuszem Goryńskim¹. Opracowania dotyczące wzajemnego stosunku mieszkalnictwa oraz infrastruktury komunalnej i społecznej oraz ich miejsca w układzie osadniczym doprowadziły Profesora do ukształtowania w latach 70. koncepcji infrastruktury osadniczej², stosowanej później w pracach przez wielu autorów. Wprowadzając tę koncepcję, Profesor zwracał większą uwagę na wskazywane przezeń już w końcu lat 50. znaczenie kategorii majątku trwałego w badaniach nad mieszkalnictwem i jej związków z gospodarką, których ogólnej skali i sposobu powiązań z całościowym przepływem gospodarczych nie można zrozumieć bez posługiwania się bilansem tworzenia i ubytku zasobu majątku trwałego³. Koncepcja infrastruktury osadniczej okazała się udaną próbą przeniesienia i przystosowania pojęcia infrastruktury do badania procesów osadniczych i gospodarki przestrzennej, składających się na zamieszkiwanie.

Poza przypomnieniem postaci Adama Andrzejewskiego zasadniczym celem artykułu jest wykazanie przydatności Jego myśli w dzisiejszych realiach społeczno-ekonomicznych. Wytyczony dziełem Profesora dalszy rozwój badań mieszkalnictwa i osadnictwa, w tym pojawienie się nowych kierunków i aspektów dociekań

¹ A. Andrzejewski, K. Dziewoński, J. Goryński, *Perspektywy urbanizacji i rozwoju sieci osadniczej kraju jako elementy prognoz społecznych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1968, nr 1, s. 123–128.

² A. Andrzejewski, K. Dziewoński, B. Malisz, *Le role de la viole et de l'armature urbaine dans la region*, VI Congres du Conseil International des Economics Regionales, Varsovie 1972, s. 39; A. Andrzejewski, *Infrastruktura społeczna, jej rola i miejsce w układzie osadniczym*, w: *Gospodarka komunalna i mieszkaniowa i jej rola w społeczno-ekonomicznym rozwoju kraju*, SGPiS, Warszawa 1974, seria „Monografie i Opracowania”, nr 30, s. 138–150; A. Andrzejewski, *Związki infrastruktury społecznej z rozwojem i rozmieszczeniem mieszkalnictwa oraz infrastruktury osadniczej*, w: *Kształtowanie infrastruktury społecznej w Polsce w latach 1971–1980 oraz uwarunkowania i przesłanki jej rozwoju w latach 1981–1985*, KPP i PS PAN, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1979, s. 25–38.

³ A. Andrzejewski, *Polityka mieszkaniowa. Zagadnienia ekonomiczne i socjalne*, Arkady, Warszawa 1959, s. 355–356.

naukowych, jest ilustrowany głównie publikacjami autora przedkładanego artykułu⁴. Jest tak nie tylko ze względu na ograniczoną objętość tekstu, a wynika to przede wszystkim z naukowej odpowiedzialności autora wobec ograniczeń związanych z bieżącą waloryzacją przeszłości, terażniejszości oraz wyzwań. Artykuł może być zatem traktowany w pewnym stopniu jako głos w dyskusji na temat miejsca rozumowania oraz badań w zakresie mieszkalnictwa i osadnictwa w pojmowaniu znaczenia rzeczywistości społeczno-gospodarczej dla zamieszkiwania. Głos ten wynika z bliskości autora artykułu myśleniu właściwemu polskiej szkole badań mieszkaniowych, do którego przekonują postać i dokonania Profesora Adama Andrzejewskiego.

1. Rys biografii społeczno-naukowej

W zbiorze publikacji Adama Andrzejewskiego, liczącym ponad 550 pozycji, więcej niż 100 przypada na lata 1933–1939. Będąc ekonomistą o nachyleniu społecznym i przestrzennym, Profesor stał się po wojnie czołowym kontynuatorem międzywojennej polskiej szkoły badań nad mieszkalnictwem, której prekursorem był Ludwik Krzywicki, a do której nawiązywali m.in. Stanisław Rychliński i Ludwik Landau⁵ – szkoły, która powstawała w toku międzywojennej działalności naukowej i społecznej postaci na trwałe zapisanych w dziejach mieszkalnictwa polskiego, zaangażowanych w poprawę sytuacji mieszkaniowej uboższych warstw ludności pracowniczej: przede wszystkim Teodora Teoplitza, a także Konstantego Krzeczковского, Jana Strzeleckiego, Edwarda Strzeleckiego, Stanisława Tołwińskiego, Michała Kaczorowskiego. Do wymienionych badaczy, w większości twórców społecznej myśli mieszkaniowej w Polsce, wracał Adam Andrzejewski we wspomnieniach, pismach okolicznościowych, artykułach, a także wydając wybory ich prac⁶.

W czasie studiów w Szkole Głównej Handlowej (ukończonych w 1936 r.) Adam Andrzejewski związał się pod wpływem Ludwika Krzywickiego i Konstantego Krzeczковского ze środowiskiem Instytutu Gospodarstwa Społecznego (IGS), z którym współpracowali także m.in. Ludwik Landau, Stanisław Rychliński, Jan Strzelecki oraz Edward Strzelecki⁷. Stykał się z innymi historycznymi postaciami nauki polskiej

⁴ Znacznie więcej o wpływie Profesora Andrzejewskiego na badania mieszkalnictwa i osadnictwa w Polsce można znaleźć w monografii: M. Cesarski, *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach naukowych 1918–2010. Dokonania i wpływ polskiej szkoły badań*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013, passim.

⁵ Ibidem, s. 443–452.

⁶ „Biuletyn” KPZK PAN, z. 196, *Profesor Adam Andrzejewski i jego dzieło (procesy mieszkaniowe, urbanizacyjne i społeczne). Wybór pism*, red. A. Stasiak, M. Cesarski, Warszawa 2001, s. 9–10.

⁷ M. Cesarski, *Problematyka mieszkaniowa i osadnicza w pracach badaczy związanych z WSH-SGH*, w: *Samorząd terytorialny i mieszkalnictwo w badaniach naukowych i dydaktyce SGH 1906–1995*, red. A. Zalewski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1997, „Monografie i Opracowania”, nr 423, s. 15–32.

– Edwardem Lipińskim, Michałem Kaleckim, Czesławem Bobrowskim. Działal w ruchu studenckim i młodzieżowym. Był sekretarzem redakcji tygodnika „Naród i Państwo”, współredagował czasopismo „Przemiany”, współpracując w obu m.in. z Bolesławem Srockim⁸. Międzywojenna wnikliwa społeczno-gospodarcza publicystyka Adama Andrzejewskiego po wojnie rozwinęła się w prace naukowe o szerokim spojrzeniu na sprawy mieszkaniowe, osadnicze i inne zagadnienia społeczne.

Po wojnie Profesor przez 53 lata działał w dziedzinie, w której w 1938 r. stawiał pierwsze kroki za namową Michała Kaczorowskiego – ówczesnego sekretarza Polskiego Towarzystwa Reformy Mieszkaniowej oraz naczelnika w Biurze Ekonomicznym Ministerstwa Skarbu u wicepremiera i ministra skarbu Eugeniusza Kwiatkowskiego. Adam Andrzejewski polską szkołę badań w zakresie mieszkalnictwa początkowo rozwijał pod zwierzchnictwem przedwojennego szefa – ministra Michała Kaczorowskiego: najpierw jako sekretarz zarządu reaktywowanego (1946–1949) Polskiego Towarzystwa Reformy Mieszkaniowej oraz członek redakcji pisma organu PTRM „Dom – Osiedle – Mieszkanie”, później, na większą skalę, w utworzonym wraz z Michałem Kaczorowskim w 1949 r. Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego (IBM; od 1968 r. był to Instytut Gospodarki Mieszkaniowej – IGM), obchodzącym w 1999 r. 50-lecie istnienia. Profesor był współtwórcą i w latach 1963–1991 redaktorem naczelnym wydawanego przez IBM i IGM kwartalnika naukowego „Sprawy Mieszkaniowe”, istniejącego do 2002 r., będącego najpoważniejszym w Polsce forum wymiany myśli mieszkaniowej.

Adam Andrzejewski prowadził w latach 1953–1986 działalność naukowo-dydaktyczną w Szkole Głównej Planowania i Statystyki (SGPiS). Kierował Zakładem Gospodarki Mieszkaniowej w Katedrze Gospodarki Miejskiej (1962–1965) oraz Katedrą Polityki Mieszkaniowej (1966–1971). Zasiadał w Senacie uczelni, będąc po śmierci Edwarda Strzeleckiego dyrektorem IGS (1965–1970). Był również dyrektorem Instytutu Gospodarki Miejskiej i Polityki Mieszkaniowej (1977–1986), kierując utworzonym tam w 1981 r. Zakładem Polityki Mieszkaniowej i Osadniczej, który powierzył w latach 1986–1991 Andrzejowi Stasiakowi⁹. Profesor w 1996 r., u schyłku swojego życia, uczestniczył w obchodach 90-lecia Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

⁸ „ZET” w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 369–442; A.K. Kunert, Słownik bibliograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944, t. 3, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991, s. 158–160; W. Stopczyński, W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje – wspomnienia – polemiki, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2016, passim.

⁹ A. Andrzejewski, Profesor Andrzej Stasiak, „Biuletyn” IGIPZ PAN, nr 5, Węzłowe problemy współpracy przygranicznej. Biuletyn poświęcony prof. dr. hab. Andrzejowi Stasiakowi z okazji 40-lecia pracy naukowej, red. P. Eberhardt, K. Miros, Warszawa 1994, s. VII–XIX; zob. także M. Cesarski, Andrzej Stasiak, Wirtualne Muzeum SGH, <http://uczelnia.sgh.waw.pl/pl/muzeum/zbiory/Strony/Wspomnienia.aspx#k49> [dostęp 01.10.2018].

(SGH; w latach 1949–1991 – SGPiS), przyczyniając się do powstania jubileuszowej publikacji¹⁰. Udzielał się także w rozlicznych innych instytucjach i organizacjach naukowych oraz społeczno-zawodowych w Polsce i za granicą.

Monografia autorstwa Adama Andrzejewskiego *Sytuacja mieszkaniowa Polski w latach 1918–1974* (PWE, 1977) jest jedyną – poza ocalałą w niewielu egzemplarzach przedwojenną pracą Konstantego Krzeczковского – tej miary publikacją z zakresu mieszkalnictwa w Polsce. Podręcznik akademicki *Polityka mieszkaniowa* (PWE, 1987) jest przywoływany jako metodyczno-teoretyczny wzorzec badań tej problematyki¹¹. Poszukiwania naukowe w zakresie osadnictwa i zamieszkiwania doprowadziły Profesora do monografii *Procesy urbanizacyjne w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych* („Biuletyn” KPZK PAN, z. 154, 1991). Profesor Adam Andrzejewski odszedł jako jeden z ostatnich z pokolenia badaczy, którzy dojrzewali wraz z wielką polską myślą społeczną lat międzywojennych i powojennych. Pamiętny tekst *Prace i pasje Adama Andrzejewskiego*, autorstwa Juliusza Goryńskiego¹², pożegnalne noty napisane przez Edwarda Kuminka i Witolda Niecińskiego¹³ oddają głębię Jego zainteresowań. Sylwetka Profesora została opisana w księdze pod znamienym tytułem *Przeszłość dla przyszłości*. Adam Andrzejewski ukazany jest tam obok swoich nauczycieli Ludwika Krzywickiego, Konstantego Krzeczковского, Stanisława Rychlińskiego – wśród powojennych wybitnych badaczy społecznych aspektów gospodarowania oraz innych postaci świata nauki i kultury¹⁴. Wydanie *Wyboru pism* wraz z życiorysem stanowiło element uczczenia pamięci i działalności Adama Andrzejewskiego¹⁵. Spotkanie przedstawicieli kilku pokoleń uczniów, wychowanków i współpracowników Profesora, zwieńczone opracowaniem okolicznościowej publikacji, potwierdziło

¹⁰ A. Andrzejewski, M. Cesarski, M. Majchrzak, J. Matuszewski, A. Stasiak, *Kierunki badań nad mieszkalnictwem i osadnictwem w latach 1953–1992*, w: *Samorząd terytorialny i mieszkalnictwo...*, op.cit., s. 82–106.

¹¹ Zob. m.in.: J. Zapart, *Polityka mieszkaniowa w Polsce. Zarys przemian*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 1999, s. 5 i n.; J. Supińska, Ł. Szewczyk, *O społecznych konsekwencjach (braku) polityki mieszkaniowej w Polsce*, w: *Miejsce i rola mieszkalnictwa w okresie kryzysu gospodarczego*, PZLiTB OW, PTM, Spała 6–7 X 2009, s. 91–94; A. Zubrzycka-Czarnecka, *Humanistyczna analiza polityki mieszkaniowej jako podejście do badania mieszkalnictwa rozwijane w Instytucie Polityki Społecznej UW*, „Polityka Społeczna” 2017, nr 5–6, s. 42–43.

¹² J. Goryński, *Prace i pasje Adama Andrzejewskiego*, „Kronika Warszawy” 1985, nr 3–4, s. 9–15.

¹³ E. Kuminek, W. Nieciński, *Prof. dr Adam Andrzejewski*, „Polityka Społeczna” 1999, nr 1, s. 40; E. Kuminek, W. Nieciński, *Adam Andrzejewski 1914–1998*, „Sprawy Mieszkaniowe” 1999, z. 2–3, s. 39–40; E. Kuminek, W. Nieciński, *Adam Andrzejewski*, w: *Studia nad przyszłością w Polsce w pracach Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku”. Komitet i Jego Twórcy (w 30-lecie Komitetu)*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 1999, s. 33; M. Cesarski, *Adam Andrzejewski (1914–1998) – badacz mieszkalnictwa i osadnictwa*, „Biuletyn” IGS, nr 1–4, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2002/2005, s. 225–227; M. Cesarski, *W 10 lat po śmierci Profesora Adama Andrzejewskiego*, „Biuletyn” IGS, nr 1–4, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 157–163.

¹⁴ M. Cesarski, *Adam Andrzejewski (1914–1998)*, w: *Przeszłość dla przyszłości*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2001, s. 209–220.

¹⁵ „Biuletyn” KPZK PAN, z. 196, *Profesor Adam Andrzejewski i jego dzieło...*, op.cit.

aktualność Jego myśli i dokonań¹⁶. Na podstawie uchwały Senatu SGH sala dydaktyczna nr 107 w budynku A (najstarszym spośród budynków uczelni), będąca jeszcze w końcu lat 80. jednym z pomieszczeń IGS, zyskała Jego imię¹⁷. Profesor Adam Andrzejewski został także upamiętniony w zbiorach Wirtualnego Muzeum SGH¹⁸.

2. Myśl Profesora Adama Andrzejewskiego – podstawy i ich rozwinięcia

Dwudziesta rocznica śmierci Adama Andrzejewskiego skłania przede wszystkim do szerszego naszkicowania Jego oddziaływania na badawczą myśl mieszkaniową i osadniczą, sygnalizowanego w piętnastą rocznicę śmierci¹⁹. To myśl Profesora pozwoliła na dzisiejsze rozpatrywanie znaczenia zasobu mieszkaniowego i innych elementów infrastruktury osadniczej jako szansy oraz podstawowego pola urzeczywistniania zrównoważonego rozwoju przestrzeni zamieszkałej, a także całej przestrzeni zamieszkiwania. Sześcioma kierunkami badań określonymi przez Adama Andrzejewskiego w końcu lat 60., kiedy głównym miejscem jego pracy pozostawał IBM, były:

- ujęcia monograficzne i syntetyczne problematyki mieszkaniowej;
- badania nad sytuacją mieszkaniową i stosunkami mieszkaniowymi w Polsce;
- prace dotyczące oceny potrzeb mieszkaniowych i planowania budownictwa mieszkaniowego;
- studia w zakresie polityki mieszkaniowej i modelu gospodarki mieszkaniowej;
- analizy stosunków mieszkaniowych i budownictwa mieszkaniowego za granicą;
- problematyka urbanizacyjna i osadnicza, jej aspekty demograficzne, podstawy materialne.

Pytany o zainteresowania badawcze, Adam Andrzejewski odpowiadał: „ekonomista zajmujący się polityką mieszkaniową i osadniczą”, zatajając rozległą wiedzę z zakresu nie tylko ekonomii, lecz także gospodarki i polityki przestrzennej, demografii, polityki społecznej, polityki urbanizacyjnej i innych dziedzin rozpatrywanych też w aspekcie technicznym, kulturowym, ekologicznym, wymagających znakomitej

¹⁶ *Dzieło Profesora Adama Andrzejewskiego. Wspomnienia wychowanków i współpracowników*, Wydawnictwo „Dom”, Warszawa 2002, s. 66.

¹⁷ M. Cesarski, *Odsłonięcie tablicy upamiętniającej profesora Adama Andrzejewskiego (1914–1998)*, „Gazeta SGH” 2012, nr 8/12, s. 26–28.

¹⁸ M. Cesarski, *Adam Andrzejewski*, Wirtualne Muzeum SGH, <http://uczelnia.sgh.waw.pl/pl/muzeum/zbiory/Strony/Wspomnienia.aspx#k42> [dostęp 01.10.2018].

¹⁹ M. Cesarski, H. Zaniewska, *Profesor Adam Andrzejewski – inspirator interdyscyplinarnych badań nad mieszkalnictwem*, „Problemy Rozwoju Miast” 2012, nr 3, s. 83–86.

orientacji również w zakresie m.in. polityki miejskiej, gospodarki komunalnej, architektury, socjologii, historii gospodarczej. Profesor łączył dominującą w swojej twórczości naukowej problematykę mieszkaniową z tymi zagadnieniami z wyraznie wyodrębniającą się wówczas sferą osadnictwa. Można stwierdzić, że oba obszary Jego zainteresowań naukowych były ściśle powiązane, gdy przyjmiemy, że polityka mieszkaniowa jest czynnikiem przewodnim polityki osadniczej. Decyduje zatem o wielu cechach polityki osadniczej, która ma jednak szerszy i bardziej interdyscyplinarny, nadal dyskutowany zakres przedmiotowy. Polityka osadnicza odnosi się bowiem do procesu osiedlania się i rezultatów tego procesu związanych z formami gospodarowania ludnością osiadającą i zamieszkującą na określonych obszarach. Ta głównie cecha odróżnia politykę osadniczą od polityki przestrzennej, zajmującej się przemianami przestrzeni wynikającymi z całokształtu aktywności społeczno-gospodarczej. Społeczno-gospodarcza waga polityki i infrastruktury mieszkaniowej oraz polityki i infrastruktury osadniczej jest uwydatniona w polskiej i międzynarodowej literaturze naukowej²⁰.

W rozumowaniu Adama Andrzejewskiego, które zachęca do dalszych badań, infrastruktura społeczna obejmująca także mieszkania dotyczy głównie hasła „człowiek” bez podkreślania wymiaru przestrzennego, natomiast infrastruktura osadnicza o podobnym zakresie przedmiotowym jest pojęciem w całym tego słowa znaczeniu przestrzennym. Rozwój mieszkalnictwa skupiającego się w układach osadniczych o różnej skali i rodzaju jest wtedy czynnikiem pierwotnym, wiodącym, wyznaczającym wielkość i rozmieszczenie pozostałych elementów infrastruktury osadniczej. Jest zarazem orientacyjnym wykładnikiem potrzeb w zakresie infrastruktury społecznej i komunalnej oraz innych składników infrastruktury osadniczej. Dopiero ujęcie związków infrastruktury społecznej wraz z mieszkaniami oraz pozostałymi składnikami infrastruktury osadniczej na tle przestrzennej organizacji życia społeczno-gospodarczego pokazuje rolę tej infrastruktury w kształtowaniu i wyznaczaniu układów osadniczych oraz ich wewnętrznej hierarchii. Pozwala na analizę i weryfikację drugiej po dostępności społecznej istotnej cechy infrastruktury osadniczej – dostępności przestrzennej, o której decyduje nie tyle odległość liniowa, ile czas, a zwłaszcza koszt jej przebycia. Trzeba przy tym brać pod uwagę nie tylko aspekt rzeczowy infrastruktury osadniczej, czyli głównie majątek trwały, lecz także jej wymiar instytucjonalno-organizacyjny, obejmujący czynnik ludzki, czyli kapitał społeczny.

Koncepcja infrastruktury osadniczej ułatwia powiązanie i zrozumienie społeczno-ekonomicznych oraz przestrzennych aspektów podbudowy procesów osadniczych.

²⁰ M. Cesarski, *Rozwój infrastruktury osadniczej w Polsce w latach 1990–2005 – miary nakładów*, „Studia i Prace” KES, z. 15, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 495–517.

Przyjęcie kryterium przestrzenno-funkcjonalnego umożliwia zaliczanie do infrastruktury osadniczej elementów pełniących funkcje demograficzno-społeczne i kulturowe niezbędne do rozwoju cywilizacyjnego, stanowiące istotę procesów osadniczych. Procesy te są współzależne z przebiegiem procesów produkcyjnych, zatem infrastruktura osadnicza stanowi również czynnik warunkujący osiąganie celów wytwórczych. Mieszkania oraz obiekty z zakresu infrastruktury społecznej i komunalnej muszą bowiem znajdować się w określonej relacji przestrzennej z rozmieszczeniem majątku trwałego w formie fabryk, zakładów produkcyjnych itp. Kryterium przestrzenno-funkcjonalne oznacza także, że w skład infrastruktury osadniczej można zaliczać różne dziedziny gospodarki i rodzaje aktywności społecznej bezpośrednio podbudowujące osadnictwo, które w zależności od skali przestrzennej (lokalnej, regionalnej itp.) mogą spełniać określone zadania w tym zakresie²¹.

Profesor Adam Andrzejewski określił politykę mieszkaniową w dwóch znaczeniach. Polityka mieszkaniowa w znaczeniu pragmatycznym, której genezy można szukać w Europie Zachodniej w drugiej połowie XIX w., oznacza ogólny kierunek i metody działania państw lub innych organizacji publicznych w zakresie zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych w konkretnych warunkach i czasie. W znaczeniu naukowym polityka ta określa metody oddziaływania na stosunki mieszkaniowe oraz utrzymywania i reprodukcji zasobu mieszkaniowego, stanowiącego podstawę tych stosunków. Gospodarka mieszkaniowa, umożliwiająca politykę mieszkaniową, obejmuje działalność administracyjną, gospodarczą i techniczną w celu zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych²².

Poprzez analogię politykę osadniczą można w sensie pragmatycznym określić jako politykę oznaczającą ogólny kierunek i sposoby praktycznego oddziaływania na system osadniczy, będącą działaniem zmierzającym do osiągnięcia określonych celów w zakresie stanu i rozwoju systemu osadniczego. Polityka osadnicza rozumiana jako dyscyplina naukowa powinna polegać na badaniu prawidłowości i związków występujących w procesach osadniczych oraz na wskazywaniu celów i metod wpływania poprzez gospodarowanie społecznym na kształtowanie się systemu osadniczego. Wspominana interdyscyplinarność analiz osadnictwa wyraża się w związkach polityki osadniczej z innymi dziedzinami. Wymieniając w tym zakresie tylko najistotniejsze zależności, trzeba wskazać, że poprzez bezpośrednie związki z polityką mieszkaniową i polityką ludnościową polityka osadnicza łączy się ściśle z gospodarowaniem przestrzenią, stanowiącym zasadniczy aspekt polityki społeczno-gospodarczej. Stąd też wiąże się, podobnie jak polityka mieszkaniowa, lecz w szerszym zakresie, z polityką

²¹ M. Cesarski, *Inwestycje w dziedzinie infrastruktury osadniczej w Polsce w latach 1950–1984*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 133, PWN, Warszawa 1987, s. 21–37.

²² A. Andrzejewski, *Polityka mieszkaniowa*, PWE, Warszawa 1987, s. 28–31.

urbanizacyjną, polityką społeczną, polityką komunalną i gospodarką miejską, zagadnieniami samorządu terytorialnego, wkracza w zakres polityki gruntowej i budowlanej, ekonomiki budownictwa, inwestycji i nieruchomości, dotyczy socjologii miasta i wsi oraz innych dziedzin.

W przypadającym na XXI w. rozwoju polityki mieszkaniowej i osadniczej jako dyscyplin nauki rozwija się (niekiedy dopiero się one pojawiają) siedem inspirowanych myślą Profesora Adama Andrzejewskiego – w istotnym stopniu uzupełniających się – kierunków badań. Są to:

- doświadczenia i wyzwania związane ze społeczną polityką mieszkaniową w cywilizacji zachodniej, w tym w Polsce;
- ujęcia syntetyczne problematyki mieszkaniowej i osadniczej w Polsce oraz za granicą;
- losy i osiągnięcia polityki mieszkaniowej w Polsce widziane z perspektywy badań naukowych, począwszy od II Rzeczypospolitej;
- sytuacja mieszkaniowa i stosunki mieszkaniowe w Polsce po 1989 r., w tym zastane dziedzictwo;
- rynki mieszkaniowe w polityce budowlano-mieszkaniowej oraz polityce urbanizacyjnej;
- uwarunkowania demograficzne polityki mieszkaniowej i osadniczej jako elementy urbanizacji oraz ich podstawy materialne w Polsce oraz za granicą;
- znaczenie polityki mieszkaniowej i osadniczej w równoważeniu rozwoju przestrzeni zamieszkiwania w aspekcie urzeczywistniania koncepcji trwałego rozwoju.

Przyjmując tę, tylko w części wynikającą z chronologii, kolejność kierunków badań, trzeba przede wszystkim przypomnieć rozpoczęte przez Adama Andrzejewskiego studia dotyczące doświadczeń i wyzwań związanych ze społeczną polityką mieszkaniową w cywilizacji zachodniej, w tym w Polsce, sięgających okresu międzywojennego²³. Studia te wskazują na istotne skorelowanie stopnia społecznego nachylenia polityki mieszkaniowej z pomyślnością lub problemami w zakresie wzrostu ekonomicznego. Różne bywają wymiary, fazy i przejawy tej zależności. Najwyraźniejszą fazę słabnącego społecznego nachylenia polityki mieszkaniowej otworzył przy tym kryzys z 2008 r., wywołany w znacznej mierze nadużywaniem kredytów hipotecznych na nieruchomości mieszkaniowe w niektórych gospodarkach zachodnich. Także w Polsce sprzeczności wzrostu ekonomicznego stały się udziałem polityki mieszkaniowej, coraz bardziej zawodnej w wymiarze społecznym²⁴.

²³ A. Andrzejewski, *Sytuacja mieszkaniowa Polski w latach 1918–1974*, PWE, Warszawa 1977, s. 39 i n.; A. Andrzejewski, *Polityka mieszkaniowa*, PWE..., op.cit., s. 32 i n.

²⁴ M. Cesarski, *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach...*, op.cit., s. 361–392.

Zgodne z myślą Profesora Adama Andrzejewskiego ujęcia syntetyczne problematyki mieszkaniowej i osadniczej dotyczą w XXI w. głównie wagi sprawy mieszkaniowej w perspektywie: członkostwa Polski w Unii Europejskiej i wyzwań związanych z integracją, roli polityki mieszkaniowej oraz osadniczej w aspekcie współczesnych problemów cywilizacji zachodniej, mieszkaniowo-osadniczych zalet i słabości tej cywilizacji, jak również modeli polityki mieszkaniowej w Polsce oraz za granicą²⁵. Ważny zbiór syntetycznych ujęć problematyki mieszkaniowej tworzą argumenty na poparcie tezy mówiącej o zasadności przyszłej płaszczyzny odniesienia socjologii mieszkalnictwa w ujęciu globalnym jako socjologii przestrzeni zamieszkiwania²⁶, a także rozważania na temat roli zamieszkiwania jako przedmiotu nauk o polityce publicznej²⁷. Syntetyczne ujęcia rodzimej problematyki mieszkaniowej doprowadziły do zarysowania odziedziczonego bezpośrednio z lat transformacji, lecz mającego korzenie w latach zaborów bilansu otwarcia polityki mieszkaniowej w Polsce po 2015 r., naznaczonego chronicznym brakiem odpowiednio ukierunkowanego interwencjonizmu publicznego w stosunki mieszkaniowe²⁸. Zbiegło się to z sekularnym, syntetycznym ujęciem polityki mieszkaniowej w Polsce na stulecie polskiej polityki społecznej²⁹.

Osiągnięcia polityki mieszkaniowej w Polsce widziane z perspektywy badań naukowych są naznaczone metodyką i koncepcją polskiej szkoły podejścia do tej problematyki. Poszukiwania w tym zakresie, które zaznaczyły się w naukowym dorobku Adama Andrzejewskiego³⁰, dotyczą dziś śladów myśli przedstawicieli tej szkoły, a także podobieństw do poglądów i badań innych autorów oraz widocznych tu rozbieżności. Problematyka ta została ujęta w aspektach: roli podmiotów polityki mieszkaniowej, narzędzi jej prowadzenia, kierunków przemian, a także podstaw instytucjonalno-organizacyjnych i legislacyjnych. Ujęcie to uwidoczniło współczesne spłylenie spojrzenia na cele i zadania polityki mieszkaniowej oraz potrzebę powrotu do społecznych źródeł tej polityki, sygnalizowanych od międzywojnia przez przedstawicieli polskiej szkoły badań. Pozwoliło także na wskazanie znacznych trudności, które towarzyszą zmierzaniu w tym kierunku, a które wiążą się z paradygmatem

²⁵ Ibidem, s. 309–321, 340–360.

²⁶ M. Cesarski, *Sociology of housing in Poland – genesis, development and future prospects*, „Warsaw Forum of Economic Sociology” 2015, vol. 6, no. 1(11), s. 141–164.

²⁷ M. Cesarski, *Zamieszkiwanie jako cel i przedmiot nauk o polityce publicznej – rola mieszkalnictwa i osadnictwa*, „Studia z Polityki Publicznej” 2017, nr 1(13), s. 65–86.

²⁸ M. Cesarski, *Polityka mieszkaniowa w Polsce po 2015 r. – bilans otwarcia*, w: *Polska po 2015 roku – gospodarka, społeczeństwo*, red. M. Krawczyk, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2018, s. 259–271.

²⁹ M. Cesarski, M. Zrałek, *Polityka mieszkaniowa: pomiędzy badaniami a pragmatyką*, w: *Stulecie polskiej polityki społecznej*, red. E. Bojanowska, M. Grewiński, M. Rymsza, G. Uścińska, MRPiPS, NCK, Warszawa 2018, s. 427–448.

³⁰ A. Andrzejewski, *Polityka mieszkaniowa*, PWE..., op.cit., s. 130–134.

rynkowego wzrostu ekonomicznego, zwłaszcza w wersji neoliberalnej. Ten nurt badań umożliwił również sformułowanie wniosku o konieczności kontynuowania społecznego myślenia na tematy mieszkaniowe, koniecznego – mimo skomplikowanej przeszłości – głównie ze względu na przyszłość, która w Polsce pozostaje pod presją wolnorynkowej transformacji systemowej, zderzającej się z dojrzwaniem międzynarodowej myśli o potrzebie zmiany paradygmatu rozwoju cywilizacji zachodniej na bardziej holistyczny³¹.

Podstawowe badania nad sytuacją i stosunkami mieszkaniowymi w Polsce lat transformacji są nadal zogniskowane, jak czynił to Profesor Adam Andrzejewski³², wokół wyników narodowych spisów powszechnych (NSP). W tym zakresie zostały najpierw przeprowadzone niełatwe porównania społeczno-gospodarczych uwarunkowań oraz cech sytuacji mieszkaniowej w Polsce zidentyfikowanych na podstawie NSP z 1988 r. oraz NSP z 2002 r. Generalnym wnioskiem z tych badań było spostrzeżenie, że zmiany sytuacji mieszkaniowej w tym okresie są trudne do jednoznacznej oceny. Zaznaczyły się tu bowiem niezmiennie powinności i potrzeby społeczne odślanające niedostateczny przyrost zasobu mieszkaniowego, głównie społecznego czynszowego. Działała także spotęgowana przekształceniami systemowymi siła wyzwań ekonomicznych wpływających na poprawę standardu zasobu powstającego i modernizowanego staraniami głównie ludności o większych dochodach, popieranej w polityce mieszkaniowej poprzez dotacje pośrednie³³.

Późniejsze badania, oparte na wynikach NSP z 2002 r. i NSP z 2011 r., wykazały, że poprawa zagregowanych miar sytuacji mieszkaniowej w Polsce była w znacznym stopniu związana z regresem wielu procesów ludnościowych oraz z kierowaniem budownictwa mieszkaniowego głównie do lepiej sytuowanej ludności. Zwłaszcza poprawa samodzielności zamieszkiwania, przy mało wiarygodnym jej zróżnicowaniu według form własności zasobu mieszkaniowego, rejestrowana podczas utrzymującej się małej dostępności mieszkań dla gorzej sytuowanego młodego pokolenia, miała w Polsce niestabilne podstawy. Zwiększona częstotliwość wyjazdów za granicę głównie młodych Polaków, a także zawężona reprodukcja rodzimej ludności odciążały bowiem bieżące potrzeby mieszkaniowe, w tym tonowały dynamikę tworzenia rodzin, lecz obniżały potencjał poprawy sytuacji mieszkaniowej w przyszłości. Kryzysowe wyzwania w zakresie kształtowania polityki i sytuacji mieszkaniowej w Polsce zostały ponadto naświetlone jako element zagrożeń, a zarazem szans rozwoju

³¹ M. Cesarski, *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach...*, op.cit., passim.

³² A. Andrzejewski, *Sytuacja mieszkaniowa Polski w latach...*, op.cit., s. 79–277; A. Andrzejewski, *Polityka mieszkaniowa*, PWE..., op.cit., s. 101–214.

³³ M. Cesarski, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w latach 1988–2005 – dziedzictwo i przemiany*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2007, passim.

przestrzeni zamieszkałej odnoszących się do całej przestrzeni zamieszkiwania w skali kuli ziemskiej³⁴.

W zakresie badań szerzej rozumianych rynków mieszkaniowych, o co Profesor Adam Andrzejewski apelował w Polsce po 1989 r.³⁵, pojawiła się stosunkowo mało znana problematyka znaczenia wartości katastralnej nieruchomości w polityce mieszkaniowej, a zwłaszcza osadniczej³⁶, a także nowe zagadnienie znaczenia spółdzielczego mieszkaniowego majątku trwałego na rynku ubezpieczeniowym³⁷. Rozwinęły się ponadto badania nad rolą rynków mieszkaniowych w polityce miejskiej i lokalnej polityce budowlano-mieszkaniowej³⁸. Przeprowadzono również analizy wpływu zależności rynkowych na przyszłość polskich osiedli mieszkaniowych sprzed 1989 r. oraz tzw. osiedli grodzonych po 1989 r.³⁹, a także na specyfikę rachunku ekonomicznej efektywności inwestycji mieszkaniowych, ujmowanej w kontekście społecznym⁴⁰.

Kontynuacją zainteresowań Profesora uwarunkowaniami demograficznymi polityki mieszkaniowej i osadniczej jako czynnika urbanizacji oraz ich podstawami materialnymi w Polsce i za granicą, jakże widocznych w Jego działalności naukowej⁴¹, są prace dotyczące znaczenia demograficznych potrzeb mieszkaniowych w procesach urbanizacji, zawierające spostrzeżenia przemawiające za wysoką wagą tej problematyki, decydującej o obliczu rozwoju społeczno-gospodarczego w ujęciu globalnym, zwłaszcza wobec starzenia się społeczeństw i współczesnego kryzysu globalnego, w tym tzw. kryzysu migracyjnego⁴². W zakresie tego kierunku badań zostały jednak przede wszystkim rozwinięte uruchomione przez Profesora Adama Andrzejewskiego badania

³⁴ M. Cesarski, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce lat 2002–2014 – światowy kryzys, niewiadome i szanse zamieszkiwania*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, passim.

³⁵ A. Andrzejewski, *Sily na zamiary*, „Polityka” 1993, nr 3(23), s. I i IV.

³⁶ M. Cesarski, *National property valuation and its significance for housing and settlement Policy*, w: *Conditions of implementing housing policy at the local level*, IGM, Warszawa 1999, s. 168–177.

³⁷ M. Cesarski, *Stan, proporcje i rozmieszczenie zasobu spółdzielczego oraz innych form własności mieszkań w Polsce*, w: *Spółdzielczy zasób mieszkaniowy jako pole działalności ubezpieczeniowej*, OI KU FILAR S.A., Warszawa 2004, s. 9–56.

³⁸ M. Cesarski, *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach...*, op.cit., s. 167–197.

³⁹ Ibidem, s. 322–340; M. Cesarski, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce lat...*, op.cit., s. 256–261.

⁴⁰ M. Cesarski, *Spółeczny kontekst efektywności ekonomicznej inwestycji mieszkaniowych*, w: *Spółeczny kontekst ekonomii*, red. J. Szlachta, M. Zaleska, K. Żukrowska, R. Towalski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2017, s. 141–165.

⁴¹ A. Andrzejewski, *Procesy urbanizacyjne w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 154, Warszawa 1991, passim.

⁴² Zob. m.in.: M. Cesarski, *Demograficzne potrzeby mieszkaniowe w europejskich procesach urbanizacji*, w: *Gospodarka, społeczeństwo, przestrzeń w tradycji i badaniach Katedry Samorządu Terytorialnego i Gospodarki Lokalnej SGH*, red. Z. Strzelecki, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 67–82; M. Cesarski, *Starzenie się społeczeństw a mieszkalnictwo i rozwój miast*, „Problemy Rozwoju Miast” 2005, nr 1–2, s. 36–47; M. Cesarski, *Stan i proporcje ludności starszej w gospodarstwach zbiorowych w Polsce jako wyznacznik urbanizacji – 1988–2011*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica” 2015, t. 2, nr 312, s. 25–46; M. Cesarski, *Sprawiedliwość społeczna migracji osiedleńców w kapitalizmie*, w: *Kapitalizm a sprawiedliwość społeczna*, red. J. Osiński, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, s. 121–140.

przydatności kategorii majątku trwałego w polityce mieszkaniowej i osadniczej jako niestosowanego przedtem narzędzia obu rodzajów tej polityki – narzędzia łączącego rzeczowy wymiar zasobu mieszkaniowego i innych elementów infrastruktury osadniczej z ujęciem finansowym, pokazującego przez to w lepszy sposób najistotniejsze dla rozwoju społeczno-gospodarczego problemy strukturalne polityki mieszkaniowej i osadniczej w skali międzynarodowej, państwa, w układzie regionalnym itp.

W Polsce po 1989 r. doraźne niekiedy problemy transformacji nie przeszkodziły przedstawieniu zastosowań kategorii majątku trwałego w tym zakresie. Oceniając przydatność tej kategorii, podkreślono, że zachodzące szybkie zmiany zwracają uwagę nieporównanie bardziej niż stany i struktury mało podatne na bieżące działania. Grozi to zniekształceniem osądu o tym, co ewoluuje w długim okresie, zwłaszcza w polityce mieszkaniowej i osadniczej⁴³. W ramach tego kierunku badań przeprowadzono po raz pierwszy w Polsce długookresowe międzynarodowe porównania kształtowania się mieszkaniowego majątku trwałego w poszukiwaniu miejsca strukturalnych cech rozwoju mieszkalnictwa w procesach społeczno-gospodarczych. Badania wykazały, że w długim okresie nie wystąpiły zasadnicze różnice w dynamice wolumenu mieszkaniowego majątku trwałego, czynników reprodukcji oraz w zmianach ich makroproporcji w Polsce i państwach OECD, mimo powiększania się ogólnego dystansu w rozwoju sytuacji mieszkaniowej między Polską a tymi państwami. Pozorna sprzeczność tych procesów została wytłumaczona przede wszystkim większą w Polsce dynamiką potrzeb mieszkaniowych przy niższej ekonomicznej efektywności poprawiania sytuacji mieszkaniowej, a także innymi czynnikami⁴⁴.

Badanie znaczenia polityki mieszkaniowej i osadniczej w równoważeniu rozwoju przestrzeni zamieszkiwania jest zgodnym z myślą Profesora Adama Andrzejewskiego, nowym kierunkiem badań nad polityką mieszkaniową i osadniczą. W rysującym się tu rozumowaniu, w zakresie przestrzeni zamieszkiwania, w której człowiek bywa, została wyodrębniona przestrzeń zamieszkania, pojęta jako sfera osadnictwa spostrzegana w praktyce. Przestrzeń zamieszkaną zidentyfikowano jako poddaną osiedlaniu się i gospodarowaniu. Jako podstawę przestrzeni zamieszkaną wskazano mieszkania oraz pozostałe elementarne oraz wyższego rzędu obiekty infrastruktury osadniczej (dające miejsca pracy itp.). Przestrzeń zamieszkaną wyznaczyły także struktury osadnicze wraz z m.in. stwarzanymi – poza infrastrukturą osadniczą – miejscami pracy, znajdujące się w różnych relacjach funkcjonalno-przestrzennych i społecznych z infrastrukturą osadniczą.

⁴³ M. Cesarski, *Mieszkaniowy majątek trwały oraz jego rola w badaniach i polityce mieszkaniowej w Polsce*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1998, seria „Monografie i Opracowania”, nr 447, passim.

⁴⁴ M. Cesarski, *Reprodukcja mieszkaniowego majątku trwałego w procesach społeczno-gospodarczych. Polska i kraje OECD – 1960–2000*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003, passim.

W ramach tego kierunku rozwinęły się badania nad związkami zagadnień mieszkaniowo-osiedleńczych z uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi, przestrzennymi i przyrodniczo-ekologicznymi, właściwymi koncepcji trwałego rozwoju. Związki te są w proponowanym rozumowaniu wyznacznikami społecznego gospodarowania. Zakres przestrzeni zamieszkiwania, rozciągający się od mikroprzestrzeni mieszkania do wymiaru kuli ziemskiej, jest taki jak przestrzenne oddziaływanie infrastruktury osadniczej, a zarazem koncepcji trwałego rozwoju. Postulowana w tych badaniach nowa rola infrastruktury mieszkaniowej i osadniczej polega na możliwości równoczesnego spełniania przez nie funkcji podbudowy i zasadniczego pola urzeczywistniania koncepcji trwałego rozwoju. Wnioski w tym zakresie wskazują na konieczność gospodarowania społecznego opartego na promieszkaniowej i proosadniczej realizacji trwałego rozwoju z wykrystalizowanym przez to megaspółecznym, humanistycznym przesłaniem generalnym dotyczącym współczesnej cywilizacji⁴⁵.

Podsumowanie

Polityka mieszkaniowa i polityka osadnicza stanowią część nauk społecznych i obszar wiedzy, w zakresie których wypracowane metody badań i praktyki sprawdzają się w długim okresie sięgającym wymiaru sekularnego. Powtarzalne doświadczenie w tym zakresie nie istnieje, badania nie dają szybkich rezultatów, nie przekładają się wprost na efekty społeczne. Ciężar wysuwanych na ich podstawie wniosków i zaleceń praktycznych wynika z ograniczonej sterowalności i nieodwracalności procesów społecznych. Prawdliwość ta znajduje wyraz w niewielkich w sumie zmianach kierunków badań polityki mieszkaniowej i osadniczej sformułowanych przez Adama Andrzejewskiego. Nośność, konsekwencja i inspirujące wartości myśli Profesora oddziałują nadal.

⁴⁵ M. Cesarski, *Od funkcjonalnego mieszkania ku zrównoważonej przestrzeni zamieszkiwania – rola infrastruktury osadniczej*, „Studia i Prace” KES, nr 2(10), Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2012, s. 125–149; M. Cesarski, *Zasób mieszkań i jego wymiar publiczny w roli infrastruktury trwałego rozwoju*, „Studia” KPZK PAN, t. 178, *Wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego*, red. J. Szlachta, P. Legutko-Kobus, Warszawa 2017, s. 389–407.

THE THOUGHT OF PROFESSOR ADAM ANDRZEJEWSKI (1914–1998): 20 YEARS AFTER HIS DEATH

In addition to the occasional reminder of the character of Professor Adam Andrzejewski, the essential goal of the article is to document the usefulness of the Professor's thoughts in today's socio-economic realities. The professor's thought allowed for especially today's consideration of the importance of the housing stock and other elements of settlement infrastructure as an opportunity and the basic field of realizing the sustainable development of the inhabited space, as well as the entire living space in reference to the concept of sustainable development. The presented article confirms that housing and settlement policy are elements of social sciences and the area of knowledge in the field of which the developed research methods and practices work well in the long term, reaching the secular dimensions. This regularity is reflected in the small changes in the directions of housing and settlement policy research formulated by Professor Adam Andrzejewski.

Keywords: thought, Professor Adam Andrzejewski, 20 years after his death

Bibliografia

1. Andrzejewski A., *Infrastruktura społeczna, jej rola i miejsce w układzie osadniczym*, w: *Gospodarka komunalna i mieszkaniowa i jej rola w społeczno-ekonomicznym rozwoju kraju*, SGPiS, Warszawa 1974, seria „Monografie i Opracowania”, nr 30, s. 138–150.
2. Andrzejewski A., *Polityka mieszkaniowa*, PWE, Warszawa 1987.
3. Andrzejewski A., *Polityka mieszkaniowa. Zagadnienia ekonomiczne i socjalne*, Arkady, Warszawa 1959.
4. Andrzejewski A., *Procesy urbanizacyjne w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 154, Warszawa 1991.
5. Andrzejewski A., *Profesor Andrzej Stasiak*, „Biuletyn” IGiPZ PAN, nr 5, *Węzłowe problemy współpracy przygranicznej. Biuletyn poświęcony prof. dr. hab. Andrzejowi Stasiakowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. P. Eberhardt, K. Miros, Warszawa 1994.
6. Andrzejewski A., *Siły na zamiary*, „Polityka” 1993, nr 3(23).
7. Andrzejewski A., *Sytuacja mieszkaniowa Polski w latach 1918–1974*, PWE, Warszawa 1977.
8. Andrzejewski A., *Związki infrastruktury społecznej z rozwojem i rozmieszczeniem mieszkalnictwa oraz infrastruktury osadniczej*, w: *Kształtowanie infrastruktury społecznej w Polsce w latach 1971–1980 oraz uwarunkowania i przesłanki jej rozwoju w latach 1981–1985*, KPP i PS PAN, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1979, s. 25–38.

9. Andrzejewski A., Cesarski M., Majchrzak M., Matuszewski J., Stasiak A., *Kierunki badań nad mieszkalnictwem i osadnictwem w latach 1953–1992*, w: *Samorząd terytorialny i mieszkalnictwo w badaniach naukowych i dydaktyce SGH 1906–1995*, red. A. Zalewski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1997, seria „Monografie i Opracowania”, nr 423, s. 82–106.
10. Andrzejewski A., Dziewoński K., Goryński J., *Perspektywy urbanizacji i rozwoju sieci osadniczej kraju jako elementy prognoz społecznych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1968, nr 1, s. 123–128.
11. Andrzejewski A., Dziewoński K., Malisz B., *Le role de la viole et de l'armature urbaine dans la region*, VI Congres du Conseil International des Economics Regionales, Varsovie 1972.
12. „Biuletyn” KPZK PAN, z. 196, *Profesor Adam Andrzejewski i jego dzieło (procesy mieszkaniowe, urbanizacyjne i społeczne)*. Wybór pism, red. A. Stasiak, M. Cesarski, Warszawa 2001.
13. Cesarski M., *Adam Andrzejewski*, Wirtualne Muzeum SGH, <http://uczelnia.sgh.waw.pl/pl/muzeum/zbiory/Strony/Wspomnienia.aspx#k42> [dostęp 01.10.2018].
14. Cesarski M., *Adam Andrzejewski (1914–1998)*, w: *Przeszłość dla przyszłości*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2001, s. 209–220.
15. Cesarski M., *Adam Andrzejewski (1914–1998) – badacz mieszkalnictwa i osadnictwa*, „Biuletyn” IGS, nr 1–4, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2002/2005, s. 225–227.
16. Cesarski M., *Andrzej Stasiak*, Wirtualne Muzeum SGH, <http://uczelnia.sgh.waw.pl/pl/muzeum/zbiory/Strony/Wspomnienia.aspx#k49> [dostęp 01.10.2018].
17. Cesarski M., *Demograficzne potrzeby mieszkaniowe w europejskich procesach urbanizacji*, w: *Gospodarka, społeczeństwo, przestrzeń w tradycji i badaniach Katedry Samorządu Terytorialnego i Gospodarki Lokalnej SGH*, red. Z. Strzelecki, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 67–82.
18. Cesarski M., *Inwestycje w dziedzinie infrastruktury osadniczej w Polsce w latach 1950–1984*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 133, PWN, Warszawa 1987, s. 21–37.
19. Cesarski M., *Mieszkaniowy majątek trwały oraz jego rola w badaniach i polityce mieszkaniowej w Polsce*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1998, seria „Monografie i Opracowania”, nr 447.
20. Cesarski M., *National property valuation and its significance for housing and settlement Policy*, w: *Conditions of implementing housing policy at the local level*, IGM, Warszawa 1999, s. 168–177.
21. Cesarski M., *Od funkcjonalnego mieszkania ku zrównoważonej przestrzeni zamieszkiwania – rola infrastruktury osadniczej*, „Studia i Prace” KES, nr 2(10), Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2012, s. 125–149.
22. Cesarski M., *Odślonięcie tablicy upamiętniającej profesora Adama Andrzejewskiego (1914–1998)*, „Gazeta SGH” 2012, nr 8/12, s. 26–28.

23. Cesarski M., *Polityka mieszkaniowa w Polsce po 2015 r. – bilans otwarcia*, w: *Polska po 2015 roku – gospodarka, społeczeństwo*, red. M. Krawczyk, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2018, s. 259–271.
24. Cesarski M., *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach naukowych 1918–2010. Dokonania i wpływ polskiej szkoły badań*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013.
25. Cesarski M., *Problematyka mieszkaniowa i osadnicza w pracach badaczy związanych z WSH-SGH*, w: *Samorząd terytorialny i mieszkalnictwo w badaniach naukowych i dydaktyce SGH 1906–1995*, red. A. Zalewski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1997, seria „Monografie i Opracowania”, nr 423, s. 15–32.
26. Cesarski M., *Reprodukcja mieszkaniowego majątku trwałego w procesach społeczno-gospodarczych. Polska i kraje OECD – 1960–2000*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003.
27. Cesarski M., *Rozwój infrastruktury osadniczej w Polsce w latach 1990–2005 – miary nakładów*, „Studia i Prace” KES, z. 15, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 495–517.
28. Cesarski M., *Sociology of housing in Poland – genesis, development and future prospects*, „Warsaw Forum of Economic Sociology” 2015, vol. 6, no. 1(11), s. 141–164.
29. Cesarski M., *Społeczny kontekst efektywności ekonomicznej inwestycji mieszkaniowych*, w: *Społeczny kontekst ekonomii*, red. J. Szlachta, M. Zaleska, K. Żukrowska, R. Towalski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2017, s. 141–165.
30. Cesarski M., *Sprawiedliwość społeczna migracji osiedleńczych w kapitalizmie*, w: *Kapitalizm a sprawiedliwość społeczna*, red. J. Osiński, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, s. 121–140.
31. Cesarski M., *Stan i proporcje ludności starszej w gospodarstwach zbiorowych w Polsce jako wyznacznik urbanizacji – 1988–2011. Sektor usług wobec starzenia się społeczeństwa*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica” 2015, t. 2, nr 312, s. 25–46.
32. Cesarski M., *Stan, proporcje i rozmieszczenie zasobu spółdzielczego oraz innych form własności mieszkań w Polsce*, w: *Spółdzielczy zasób mieszkaniowy jako pole działalności ubezpieczeniowej*, OI KU FILAR S.A., Warszawa 2004, s. 9–56.
33. Cesarski M., *Starzenie się społeczeństw a mieszkalnictwo i rozwój miast*, „Problemy Rozwoju Miast” 2005, nr 1–2, s. 36–47.
34. Cesarski M., *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce lat 2002–2014 – światowy kryzys, niewiadome i szanse zamieszkiwania*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016.
35. Cesarski M., *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w latach 1988–2005 – dziedzictwo i przemiany*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2007.
36. Cesarski M., *W 10 lat po śmierci Profesora Adama Andrzejewskiego*, „Biuletyn” IGS, nr 1–4, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s. 157–163.
37. Cesarski M., *Zamieszkiwanie jako cel i przedmiot nauk o polityce publicznej – rola mieszkalnictwa i osadnictwa*, „Studia z Polityki Publicznej” 2017, nr 1(13), s. 65–86.

38. Cesarski M., *Zasób mieszkań i jego wymiar publiczny w roli infrastruktury trwałego rozwoju*, „Studia” KPZK PAN, t. 178, *Wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego*, red. J. Szlachta, P. Legutko-Kobus, Warszawa 2017, s. 389–407.
39. Cesarski M., Zaniewska H., *Profesor Adam Andrzejewski – inspirator interdyscyplinarnych badań nad mieszkalnictwem*, „Problemy Rozwoju Miast” 2012, nr 3, s. 83–86.
40. Cesarski M., Zrałek M., *Polityka mieszkaniowa: pomiędzy badaniami a pragmatyką*, w: *Stulecie polskiej polityki społecznej*, red. E. Bojanowska, M. Grewiński, M. Rym-sza, G. Uścińska, MRPiPS, NCK, Warszawa 2018, s. 427–448.
41. *Dzieło Profesora Adama Andrzejewskiego. Wspomnienia wychowanków i współpracowników*, Wydawnictwo „Dom”, Warszawa 2002.
42. Goryński J., *Prace i pasje Adama Andrzejewskiego*, „Kronika Warszawy” 1985, nr 3–4, s. 9–15.
43. Kuminek E., Nieciuiński W., *Adam Andrzejewski*, w: *Studia nad przyszłością w Polsce w pracach Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku”. Komitet i Jego Twórcy (w 30-lecie Komitetu)*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 1999, s. 33.
44. Kuminek E., Nieciuiński W., *Adam Andrzejewski 1914–1998*, „Sprawy Mieszkaniowe” 1999, z. 2–3, s. 39–40.
45. Kuminek E., Nieciuiński W., *Prof. dr Adam Andrzejewski*, „Polityka Społeczna” 1999, nr 1, s. 40.
46. Kunert A.K., *Słownik bibliograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 3, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
47. Stopczyński W., *W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje – wspomnienia – polemiki*, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2016.
48. Supińska J., Szewczyk Ł., *O społecznych konsekwencjach (braku) polityki mieszkaniowej w Polsce*, w: *Miejsce i rola mieszkalnictwa w okresie kryzysu gospodarczego*, PZLiTB OW, PTM, Spała 6–7 X 2009, s. 91–94.
49. Zapart J., *Polityka mieszkaniowa w Polsce. Zarys przemian*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 1999.
50. *„ZET” w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
51. Zubrzycka-Czarnecka A., *Humanistyczna analiza polityki mieszkaniowej jako podejście do badania mieszkalnictwa rozwijane w Instytucie Polityki Społecznej UW*, „Polityka Społeczna” 2017, nr 5–6, s. 42–43.